

## OŚWIATA (Serbia)

Idea oświaty na ziemiach serbskich kształtowała się w powiązaniu z najważniejszymi wydarzeniami w dziejach narodu (→ naród) i z przemianami, jakie zachodziły w sferze szeroko pojętej kultury (→ kultura). Samo pojęcie oświaty (serb. *prosveta* etymologicznie związana z oświecaniem – *prosvetivanje*) bywa stosowane zamiennie, w zależności od kontekstu, z terminem *školovanje* oznaczającym zinstytucjonalizowane → kształcenie (*vaspitanje*) i będącym częścią szerszego procesu edukacji i wychowania (S. Gvozdenović, *Obrazovanje i drugi srodni pojmovi*, „Sociološka luča” 2011, br. 2).

Nowożytna serbska oświata doświadczyła kilku istotnych przełomów. Pierwszy i jeden z najważniejszych dokonał się na początku XVIII wieku, gdy metropolita belgradzki i karłowicki Mojsije Petrović (1677–1730) w okolicznościach przypominających wypadki misji cyrylo-metodiańskiej zwrócił się do cara rosyjskiego Piotra Wielkiego, nazywanego przez ówczesnych Serbów „Mojżeszem, który ma wybawić z ciemności naród serbski”, z prośbą o przysłanie nauczycieli i podręczników do nauki. W 1726 roku do Serbii przybył pierwszy z nauczycieli rosyjskich, wychowanek Słowiańsko-Łacińskiej Akademii w Moskwie Maksym Suworow. W tym też czasie ze szczególnym nasileniem rozwijają się kontakty kulturalne z Kijowem (wówczas w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów) i Moskwą; na nauki do Akademii Kijowsko-Mohylańskiej wyjechało w pierwszej połowie stulecia ponad 50 Serbów, w ogromnej liczbie przesyłane będą też stamtąd książki, a także otwierane szkoły „łacińsko-słowiańskie”, w których wychowankowie Akademii nauczać będą zgodnie z programem zokcydentalizowanej – poddanej wpływowi katolickim i protestanckim – uczelni kijowskiej. Za pośrednictwem przybywających do Serbii nauczycieli i przywożonych przez nich podręczników przenikają również poglądy teoretyczne, system ocen, gustów, nawyki i umiejętności. Za sprawą tych kontaktów, a zwłaszcza sprowadzanych książek – paradoksalnie, w celu utrwalenia starego modelu kultury postbizantyjskiej i literatury cerkiewno-słowiańskiej – napływają (za pośrednictwem polsko-ukraińskim) na ziemię serbskie idee zachodnioeuropejskie.

Będące w gestii Cerkwi i duchowieństwa prawosławnego co najmniej do połowy XVIII wieku szkolnictwo serbskie za sprawą popularyzacji idei oświe-

eniowych (→ oświecenie) i zachodniej inkulturacji (pośrednictwo polsko-ukraińsko-rosyjskie) ulegało stopniowej sekularyzacji (→ sekularyzacja), obejmując coraz szersze warstwy społeczne. Dla terenów tzw. Serbii austriackiej istotnym kontekstem rzucającym światło na rozwój tutejszej oświaty i wytworzenie dystynktywnych różnic względem pozostałych ziem serbskich w granicach państwa tureckiego jawił się okres reform terezjańsko-józefińskich (lata 70. XVIII wieku) (→ józefinizm), które dotyczyły również sfery oświaty. W myśl przedsięwziętych w monarchii habsburskiej reform – centralistycznych w duchu i wymierzonych w rosyjskie wpływy kulturowe na Bałkanach – rozszerzono sieć szkół elementarnych, wprowadzono obowiązek szkolny (nauczanie elementarne) dla wszystkich poddanych płci męskiej i rozbudowano strukturę szkół ponadpodstawowych. Główny nadzór nad realizacją zmian w szkolnictwie (jednym z jego głównych autorów był Johann Ignaz von Felbiger, 1724–1788) sprawowała wiedeńska Komisja Oświatowa (Studienhofcommission), która działała przez struktury regionalne (komisje prowincjonalne, dyrektorów szkół i inspektorów). Nowy system oświatowy zaczął obowiązywać prawosławne szkoły w wyniku specjalnego statutu z 1776 roku, a także ustawy *Ratio educationis* (dotyczącej ujednoczenia szkół podstawowych w państwie, 1777). Zmiany te wywołały sprzeciw serbskiej Cerkwi, która reformy uznała za zamach na prawo do decydowania w kwestii oświaty narodowej. W wyniku reformy utworzono także państwową drukarnię, kierowaną najpierw przez Josepha von Kurzböcka (1736–1792), a następnie przez Stefana Novakovicia (1740–1826). Do reformy odniósł się w specjalnym liście do Marii Teresy (*Predstavka Mariji Tereziji*, 1777) Zaharije Orfelin (1726–1785), który, popierając założenia i cel zmian w szkolnictwie, zwrócił również uwagę na przyczyny serbskiego niezadowolenia w tym zakresie (tekst zapoczątkowuje symbolicznie serbski → racjonalizm).

Istotną rolę w kształtowaniu się idei serbskiej oświaty w XVIII i XIX wieku odegrała napisana jeszcze w 1741 roku (wydana w 1767 w Wenecji) przez biskupa Budy (wychowanka Akademii Kijowsko-Mohylańskiej) Dionisije Novakovicia (1705–1767) książka *Epitom ili kratkaja skazanija svjaščenago hrama, riz jego it.d.* Książka ta jest uważana za pierwszy serbski podręcznik (niebędący elementarzem) przeznaczony do nauki teologii (z elementami teologii katolickiej), a o jej randze i znaczeniu świadczy także fakt, że wspomina o niej słowacki poeta, historyk i sławista Pavol Jozef Šafárik (1795–1861) w swojej historii literatury serbskiej (*Geschichte der serbischen Literatur*, 1855). Na ziemiach serbskich w drugiej połowie XVIII i w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku podręcznik ten należał do najczęściej przepisywanych, docierał nawet w tym czasie do Dalmacji. Wysiłki zmierzające do organizacji serbskiej oświaty stały się także tematem wykładu Novakovicia *Slovo o pohvalah i polzje nauk svobodnih* (1744), który jest uważany niekiedy za pierwszy manifest oświeceniowy. Nawiązując do klasycznej erudycji, autor rozważa w nim aktualne problemy Serbów, które dostrzega w antagonizmie między edukacją a karierą wojskową, co odzwierciedla opozycję *vita contemplativa* – *vita activa*.

Oświata w ujęciu Novakovicia jest warunkiem postępu (→ postęp) ludzkości.

Ogromną rolę w powstaniu, a także w kształtowaniu oświaty i szkolnictwa serbskiego odegrały na przełomie XVIII i XIX wieku idee Dositeja Obradovicia (1742–1811) (→ dositejowszczyzna), który pod koniec życia pełnił funkcję pierwszego ministra oświaty, sprawując nadzór nad szkolnictwem na ziemiach Serbii tureckiej. W swoim najważniejszym dziele *Život i priključenija* (1783, 1788) serbski propagator oświecenia (→ oświecenie) i racjonalizmu (→ racjonalizm), odwołując się do własnego doświadczenia z młodości, dokonuje pośredniej krytyki szkoły jako instytucji powołanej do przekazywania wiedzy o otaczającym świecie (w będącym wstępem do tego dzieła tekście *Pismo Haralampiju* z 1783 roku za wzór stawia bojarów mołdawskich, którzy starają się o edukację synów, zwłaszcza w zakresie znajomości języków obcych). Zdaniem Obradovicia ówczesne szkolnictwo nie spełnia podstawowych celów, a więc nie przygotowuje młodego człowieka do wyzwań, jakie na niego czekają w życiu, szkoła nie uczy otwartości na to, co inne i nowe, nie kształtuje też w jednostce indywidualizmu. Szkoła pozostająca w gestii Cerkwi prawosławnej – jak zaznacza Obradović – czyni z człowieka wiernego i posłusznego wyznawcę prawosławia, oferując mu jedynie złej jakości edukację polegającą na nabyciu elementarnych umiejętności. Będące podstawą cerkiewnej edukacji żywoty świętych są niebezpieczne dla młodych ludzi, dlatego apeluje, by młodzież, która marzy o życiu klasztornym, ukierunkowała wysiłki na zdobywanie nauki („A wszystkie te dzieci, które myślą, by zostać duchownymi – [należy posłać] na naukę, na naukę!”). Problem braku budynków mogących służyć za szkoły proponuje rozwiązać przez zniesienie klasztorów i ich zamianę w instytucje użyteczności publicznej (głównie szkoły). Jak pisał poeta Sima Milutinović Sarajlija (1791–1847) w utworze *Srbijanka* (1826), Obradović „stworzył szkoły i naukę/ w serbskim mieście Belgradzie”. Obradović jest zatem uważany za duchowego założyciela całego systemu szkolnictwa na południe od Sawy i Dunaju, gdyż w Serbii austriackiej idee oświatowe są już jasno sprecyzowane i wcielane w życie (Bogoslovija – akademieologiczna, 1744, gimnazjum w Sremskich Karłowicach, 1791–1792). W 1808 roku Obradović został nadzorcą powstających w Serbii tureckiej szkół państwowych w miastach i większych wsiach. Na otwarciu w 1808 roku Wielkiej Szkoły (Velika škola), zwanej czasem także Liceum Dositeja (Dositejev licej) – najważniejszej instytucji oświatowej w Serbii aż do początków XX wieku i załączku uniwersytetu w Belgradzie – Obradović wygłosił mowę *O dużnom počitaniju k naukam* (później publikowaną jako szósty rozdział jego książki *Mezimac*, 1818), w której, zwracając się do uczniów rozpoczynających naukę, stwierdza: „Z radością opłacamy waszych nauczycieli, by was pięknymi i użytecznymi naukami usposobić i przygotować na przyszłą korzyść i chwałę umiłowanej ojczyzny (→ ojczyzna) i całego narodu”. Zaznacza również, że „mądry i rozumny człowiek stale się uczy i zawsze pamięta, że wciąż mało wie”.

Szkolnictwo w Serbii tureckiej w tym okresie kształtowało się oczywiście w kontekście batalii o wyzwolenie narodowe spod osmańskiej dominacji

(1804–1813 i 1814–1815) (→ idea powstańcza), a zatem głównym zadaniem ówczesnie organizowanej oświaty było rozwijanie i umacnianie narodowej tożsamości. Rosnąca samoświadomość Serbów wymagała stworzenia od podstaw oświaty przeznaczonej dla szerokich mas społecznych, które do tej pory w znacznej mierze zasilały rzesze analfabetów. Na podstawie aktu z 1811 roku zakładano przede wszystkim szkoły podstawowe, czyli małe szkoły (*male škole*), natomiast nauczycielom przypomiano o ich obywatelskich obowiązkach i odpowiedzialności za pracę w szkole. Akt ten zobowiązywał nauczycieli do pracy według własnych umiejętności i możliwości; nauka obejmowała natomiast elementarną umiejętność pisania i czytania, gdzieniegdzie również rachunków i cerkiewnego śpiewu. Praca z uczniami miała się odbywać indywidualnie, chyba że nauczyciel przeszedł kurs nauczycielski w Serbii austriackiej.

Szczególną rolę w tym czasie odegrała Wielka Szkoła w Belgradzie, która w założeniu miała przygotowywać kadrę odpowiednią dla potrzeb kształtującego się młodego państwa. W 1812 roku ukończyli ją pierwsi państwowi urzędnicy, natomiast do upadku pierwszego powstania w 1813 roku instytucja ta mogła pochwalić się dwoma rocznikami absolwentów o łącznej liczbie 40 osób. Jeden z nich – Lazar Arsenijewić Batalaka (1793–1869) – w dziele *Istorija srpskog ustanka* (1898) zanotował, że status tej szkoły został zapisany przez „miłość do ojczyzny i potrzebę państwa”. Pierwszym profesorem i organizatorem szkoły był Ivan Jugović (1772–1813), ale znaczną rolę w jej powstaniu odegrał także przywódca pierwszego powstania antytureckiego Đorđe Petrović, zwany Karađorđe (1762–1817) oraz Dositej Obradović. Pierwszymi uczniami byli synowie starszyny, np. Karađorđa, Jakova Nenadovicia (1765–1836) czy Vasy Čarapicia (1768–1806). Ważne miejsce na mapie kształtującej się wówczas oświaty zajmowało nadal szkolnictwo organizowane przez Cerkiew, która również była zainteresowana kształceniem kadr. Należy w tym miejscu wspomnieć zwłaszcza o nowej szkole teologicznej (bogoslovija) powstałej w 1810 roku w Belgradzie. Dwa lata później ukończyło ją pierwszych czterech uczniów, którzy zostali wyznaczeni następnie na diakonów.

Wagę oświaty jako istotnego czynnika rozwojowego serbskiej kultury dostrzegali reformator i czołowa postać XIX wieku Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864), który bezskutecznie próbował podporządkować rozwój oświaty państwowym regulacjom. W 1832 roku zgłosił nawet gotowość do pracy nad organizacją szkolnictwa i oświaty w Serbii (*Pismo knezu Milošu*), podkreślając zarazem potrzebę reform. „Według mnie – dowodził Karadžić – Serbii obecnie najbardziej brakuje ludzi sposobnych do służby na rzecz narodu”. Odpowiednie urządzenie szkolnictwa i poprawa jego jakości przez wprowadzenie wiedzy dotyczącej tego, co dla Serbii w obecnej sytuacji jest najważniejsze, ma zatem przyczynić się – jego zdaniem – do dobrej organizacji i skutecznego zarządzania państwem. We wspomnianym liście proponował też reorganizację Wielkiej Szkoły, która powinna być przeznaczona dla specjalnie wybranych chłopców umiejących pisać i czytać w wieku 15–20 lat. W szkole tej trzech nauczycieli miało uczyć przez trzy lata następujących przedmiotów: historii

powszechnej, geografii, statystyki, gramatyki języka serbskiego, rachunków, retoryki, prawa, logiki, fizyki itd. Taki system edukacji zapewniłby – według Karadžicia – odpowiednie kadry dla Serbii w stopniu nieporównywalnie większym niż wykształcone w Peszcie, jak to ujmuje – po ukończeniu nawet dwunastu szkół. Przewidywał również możliwość wysyłania zdolniejszych uczniów na kontynuację nauki z funduszy państwowych do różnych krajów europejskich. Co do szkół na niższym szczeblu uważał, że trzeba w nich wprowadzać stopniowo podręczniki napisane według wzorców europejskich, tak by mogli je zaakceptować Serbowie tureccy i austriaccy.

Choć oficjalną legalizację serbska oświata zyskała na mocy fermanu w 1830 roku, wciąż jeszcze nie miała sprecyzowanego statusu w obrębie spraw państwowych. Od 1834 roku pozostawała razem z prawodawstwem w ramach jednego resortu, by w tym samym jeszcze roku przejść pod kontrolę ministra spraw zagranicznych, którego funkcję sprawował wówczas Dimitrije Davidović (1789–1838), polityk, dyplomata i zasłużony organizator. Na mocy *Konstytucji Księstwa Serbii* (Sretenjski ustav) z 1835 roku – pierwszej nowoczesnej konstytucji serbskiej, wzorowanej na ustawodawstwie francuskim z 1814 i 1830 roku oraz belgijskim z 1831 roku – oświata została wyłączona z gestii Cerkwi.

Autorem pierwszej ustawy regulującej funkcjonowanie szkół był w 1833 roku pisarz, historyk i geograf Dimitrije Tirol (1793–1857), który wzorował się w tym względzie na systemie austriackim. Akt ten porządkował system szkolnictwa, które dzieliło się na trzy rodzaje szkół: małe (*male*), normalne (*redovne*) i wielkie (*velike*). Tekst tej ustawy nie został opublikowany i do końca nie wiadomo, czy udało się jej przepisy wprowadzić w życie. Niemniej jednak jej powstanie było dowodem na to, że władze miały świadomość, iż szkolnictwo w Serbii po uzyskaniu autonomii powinno zostać oficjalnie uregulowane. Kolejnym etapem regulacji systemu oświaty jest wydanie w 1836 roku dokumentu *Plan za škole kako imaju postojati*. Przewidywał organizację szkół państwowych (*državne, pravitelstvene*) i szkół określanych jako szkoły powszechne, normalne (*obšttestvene mlađe normalne škole*).

W 1838 roku pojawił się pierwszy oficjalny plan i program dla szkół podstawowych, którego kontynuacją był pierwszy akt regulujący przepisy ogólne *Nastavlenije učiteljima pravitelstveni i obšttestveni škola u Knjažestvu Srbiji*. Nadal sprawą aktualną pozostawał też problem kształcenia kadr dla urzędów i instytucji państwowych, czego nie zdołała rozwiązać ustanowiona nawet w tym celu w 1838 roku szkoła średnia w Kragujevcu (potem przeniesiona do Belgradu). W zamierzeniu miała spełniać to samo zadanie co Wielka Szkoła z czasów pierwszego serbskiego powstania. Wśród najważniejszych profesorów uczących w szkole znaleźli się Jovan Sterija Popović (1806–1856) i Ignjat Stanimirović (1812–1878), którzy wykładali prawo naturalne, nauki polityczne i statystykę.

Za początek poważnej reformy szkolnictwa serbskiego uważa się wydanie dokumentu *Ustrojenije javnog učilišnog nastavlenija* z roku 1844, w czym znaczny udział miał ówczesny minister oświecenia publicznego Jovan Sterija Popović.

Akt ten wprowadzał cztery rodzaje szkół: szkołę podstawową, gimnazjum, szkołę handlową (posleno-trgovačka škola) i liceum. Pierwsza z nich miała za zadanie realizację dwóch funkcji: wychowawczej (wychowanie dobrych chrześcijan i oddanych obywateli) i kształcącej (zapewnienie najpotrzebniejszej wiedzy, możliwej do wykorzystania w następnych etapach edukacji). Przewidziano również utworzenie szkół dla dziewcząt. Pierwsza taka szkoła powstała w roku 1845 w miejscowości Paraćin. Obowiązkiem szkolnym zostały objęte dziewczynki, które ukończyły 6. rok życia. Naukę w takich szkołach prowadziły kobiety, a program był podobny do tego w szkołach dla chłopców, ale nie wykładano takich przedmiotów jak gramatyka, geografia, historia, stylistyka; poza tym dziewczynki uczyły się robót ręcznych. W 1849 roku utworzono komisję odpowiedzialną za przygotowanie podręczników. Pierwszy podręcznik z radami dla nauczycieli został ułożony przez Milovana Spasicia w 1855 roku.

Wspomniany akt z 1844 roku wprowadzał sześcioklasowe gimnazja oparte na wzorach austriackich, dominował w nich klasyczny i humanistyczny model kształcenia (→ humanizm). W 1853 roku władze oświatowe podjęły reorganizację gimnazjów (i liceów) na mocy dokumentu *Ustrojenije knjaževsko-srbske gimnazije*. Gimnazjum serbskie, wydłużone do siedmiu klas, miało zostać urządzone na wzór rosyjskiego gimnazjum klasycznego. Dopuszczono również na stanowiska nauczycieli osoby, które ukończyły liceum, co zmniejszyło liczbę kandydatów z Wojwodiny.

Organizacja liceum na mocy aktu z 1844 roku pozostała niezmieniona: cztery klasy i dwa profile – filozoficzny i prawny. Jakościowej zmiany nauczania szkolnego dokonali jednak pierwsi stypendyści powracający z zagranicy, którzy w Serbii zostali profesorami: Dimitrije Matić (1821–1884), Kosta Cukić (1826–1879), Đorđe Cenić (1825–1903). Wykorzystywali w szkolnictwie wzorce zachodnioeuropejskie, zapoczątkowali też pracę nad podręcznikami i byli – co ważne w kontekście propagowanego modelu języka i literatury – zwolennikami idei Vuka Karadžicia. Inni Serbowie powracający z zagranicznych studiów stawali się popularyzatorami nowych idei w różnych dziedzinach życia społecznego i kulturalnego. Około 70% serbskiej inteligencji w XIX wieku zdobywało wykształcenie za granicą (głównie Niemcy, Austro-Węgry, Rosja i Francja). W ten sposób w połowie XIX wieku w Serbii dominowała niemiecka szkoła w nauczaniu historii i prawa, na przełomie wieków zaś na znaczeniu zyskały teorie francuskie, zwłaszcza w zakresie prawa cywilnego. W ekonomii popularne były najpierw idee angielskich liberałów zaczerpnięte za pośrednictwem niemieckim, a od lat 70. XIX wieku zaczęły oddziaływać rosyjskie koncepcje socjalizmu (→ socjalizm) utopijnego i teorie niemieckich socjalistów (poznane za pośrednictwem szwajcarskim). W literaturze natomiast dały o sobie znać różne wpływy, od niemieckiego romantyzmu po francuski modernizm.

Zagadnienie serbskiego szkolnictwa, w tym idea oświaty, zajmowało ważne miejsce w myśli inicjatora socjalizmu w Serbii Svetozara Markovicia (1846–1875). W tekście *Zadatak škole* (1873) z dystansem odnosi się do sporej grupy socjalistów (i części liberalnych reformatorów popierających ich w tym zakresie),

którzy, nie znając dokładnie możliwości i zadań oświaty, wymagają, by szkoła uczyła młodych ludzi przede wszystkim określonego zawodu, „czyz będą mogli zasłużyć na chleb”. Zdaniem Markovicia szkoła powinna stymulować rozwój dziecka (od strony fizycznej i moralnej, głównie jednak umysłowej) i sposobność do pracy, ale to w społeczeństwie musi ono znaleźć realizację swoich zdolności do pracy (dlatego też społeczeństwo jest zobowiązane do przejęcia na siebie tej kształcącej funkcji). Zwraca przy tym uwagę, że należy chronić dzieci przed obecną w kapitalizmie (→ kapitalizm) „eksploatacją”, która sprawia, że dzieci są wykorzystywane do ciężkiej pracy, a w tym czasie zaniedbywana jest ich edukacja.

Ważnym momentem w rozwoju oświaty na ziemiach serbskich był rok 1881, który przyniósł wiele zmian w szkolnictwie, zwłaszcza podstawowym; na czele ministerstwa oświaty stał wówczas Stojan Novaković (1842–1915). *Zakon o osnovnim školama* wprowadza obowiązkową sześcioletnią naukę dla dzieci obu płci. Szkoła podstawowa ma za zadanie „nauką i wychowaniem” szerzyć w narodzie podstawową wiedzę, wiarę i moralność, przygotować też uczniów do życia obywatelskiego i nauki w szkołach średnich. W tym samym czasie powstaje również stowarzyszenie nauczycieli, które za cel działalności stawia doskonalenie zawodowe nauczycieli, walkę o ich prawa, a także dążenie do poprawy systemu szkolnictwa. Ponowna reorganizacja szkolnictwa podstawowego z roku 1898 wprowadza tzw. cywilne i dziewczęce szkoły (*građanske i devojačke škole*), które miały poszerzać wiedzę wyniesioną z wcześniejszych etapów edukacji i przygotowywać młodzież do życia w społeczeństwie. Zmiany zachodzą również w gimnazjach: od 1888 roku wprowadzono do nich przedmioty (etykę i filozofię), nadając im bardziej klasyczny kierunek. W gimnazjach powstają bractwa, które zajmują się sprawami polityczno-społecznymi, co wkrótce zostanie podporządkowane ściśle władzom szkolnym. W 1897 roku natomiast przyjęto rozporządzenie dotyczące Wielkiej Szkoły, którą określono jako „instytucję naukową o największej specjalizacji w Serbii”.

Ustawa o szkolnictwie narodowym z 1898 roku była od samego początku ostro krytykowana, zwłaszcza przez kadrę pedagogiczną, dlatego też dosyć szybko przystąpiono do prac nad nowym prawem o szkolnictwie; na czele komisji, która miała koordynować prace, stanął wybitny pedagog Vojislav Bakić (1847–1929). Nowa ustawa została jednak wprowadzona dopiero w 1904 roku, za czasów ministra Ljubomira Davidovicia (1863–1940) – stąd zwano ją ustawą Davidovicia (*Davidovićev zakon*). Za główne zadanie szkół uznano „wychowanie dzieci w duchu narodowym i przygotowanie ich do życia obywatelskiego, zwłaszcza do szerzenia oświaty i serbskiej piśmienności w narodzie”. Odnosnie do szkół średnich w 1912 roku podkreślono koedukację do szóstej klasy; dla dalszej edukacji dziewcząt przewidziane były szkoły żeńskie.

W 1905 roku Wielka Szkoła została przemianowana na uniwersytet. Ustawa o uniwersytecie przewidywała utworzenie pięciu wydziałów: oprócz tych, które istniały do tej pory, także wydział teologiczny i medyczny, a do filozoficznego włączono także wydział rolniczy.

Osobny okres w rozwoju oświaty serbskiej wyznacza istnienie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – SHS), a następnie Królestwa Jugosławii (Kraljevina Jugoslavija). Pierwsze zmiany w obrębie szkolnictwa zarysowano już w 1919 i potem w 1927 roku, ale podjęto dopiero w formie ustawy w 1929 roku; miały na celu unifikację i ujednoczenie programów nauczania zróżnicowanych kulturowo i etnicznie terenów wchodzących w skład wielonarodowościowego państwa. Szkoły narodowe – według tych regulacji – „są państwowymi instytucjami, których zadaniem jest poprzez naukę i wychowanie w duchu narodowej jedności, religijnej tolerancji przygotować uczniów do bycia moralnymi, wiernymi i aktywnymi członkami społeczeństwa oraz do szerzenia narodowej oświaty przez pośrednią i bezpośrednią współpracę z instytucjami kulturalnymi przeznaczonymi do oświecenia narodu” (*Nastavni plan i program*, 1927). Ośmioletnia nauka w szkołach była obowiązkowa, powszechna i bezpłatna. System szkolnictwa wprowadzał czteroletnie szkoły podstawowe, czteroletnie wyższe szkoły narodowe (više narodne škole), przedszkole, szkoły specjalne i instytucje oświatowe. W okresie istnienia Królestwa SHS przewidywano także funkcjonowanie szkół cywilnych (građanske škole), przeznaczonych dla tych, którzy pragnęli kontynuować edukację, ale nie chcieli uczęszczać do szkoły średniej, będącej przepustką na studia uniwersyteckie. Do roku 1926 nie otworzono jednak ani jednej szkoły tego typu.

W myśl tej ustawy od 1929 roku celem szkoły średniej miał być harmonijny rozwój zdolności ucznia, który powinien zdobyć ogólne i narodowe wykształcenie („opšte i nacionalno obrazovanje”), ukształtowanie jego moralności i charakteru („da vaspita moral i karakter”), przygotowanie go do życiowych wyzwań, społecznych i obywatelskich obowiązków; za ważne zadanie oświaty uznano także dalsze zawodowe doskonalenie młodych ludzi w szkołach wyższych i na uniwersytetach.

W 1930 roku uchwalono ustawę o uniwersytetach, która miała uregulować i ujednoczyć sytuację szkolnictwa wyższego na terytorium Królestwa. Przewidziano istnienie uniwersytetów w Belgradzie, Zagrzebiu i Lublanie; na uniwersytecie w Belgradzie miało być sześć wydziałów: filozoficzny, prawny, teologiczny, medyczny (z oddziałem farmaceutycznym), techniczny i rolniczo-leśny. Jako filie uniwersytetu w Belgradzie miały działać ośrodki w Skopju (wydział filozoficzny) i Suboticy (wydział prawny). Uniwersytetowi według prawa gwarantowano autonomię jako „najwyższej instytucji oświatowej przeznaczonej do kształcenia zawodowego, prowadzenia działalności naukowej i stworzenia jugosłowiańskiej struktury narodowej” („izgrađivanje jugoslovenske nacionalne strukture”) (*Zakon o univerzitetima*, 1930).

W okresie drugiej wojny światowej w serbskiej oświacie znalazły odzwierciedlenie poglądy głównego serbskiego ideologa faszystwu (→ serbski faszystw) Dimitrije Ljoticia (1891–1945). Wprowadzony przez niego w tym czasie system (łączy umiarkowaną wersję nazistowskiego faszystwu i serbskiego nacjonalistycznie zorientowanego tradycjonalizmu i konserwatyizmu) (→ konserwatyzm)



opierał się na zasadzie selekcji uczniów według kryterium narodowego i rasowego (co doprowadziło do podziału na uczniów narodowo podejrzanych i podatnych na negatywne, obce wpływy, a także narodowo poprawnych i budzących zaufanie). Realizację reformy nadzorował ówczesny minister oświaty Velibor Jonić (1892–1946), który propagował w treściach nauczania takie elementy jak wiara w Boga, przywiązanie do ziemi i krwi, kult rodziny i tradycji patriarchalnej (→ tradycja).

Po wojnie (w 1945 roku) już w ramach ustawodawstwa socjalistycznej Jugosławii wprowadzono ustawę o siedmioletnim obowiązkowym szkolnym, który następnie w roku 1952 przedłużono do lat ośmiu. W ramach tego etapu edukacji pierwsze cztery klasy były obowiązkowe dla wszystkich dzieci, a po ich ukończeniu kształcenie przebiegać mogło w niższym gimnazjum bądź w szkole podstawowej. Szkoły średnie obejmowały gimnazja ogólnokształcące i czteroletnie szkoły zawodowe, jak również trzyletnie szkoły dla wykwalifikowanych robotników. Jednocześnie zamknięto wyższe szkoły narodowe (*više narodne škole*), cywilne (*građanske*), cechowe (*šegrtske* i *niže zanatske škole*), gdyż uznano je za wyraz „dualizmu i niedemokratyczności” (*dualizma i nedemokratskičnosti*) systemu oświatowego Królestwa Jugosławii. Ideowe przesłanie i cel działalności oświatowej streszczało popularne ówczesne hasło „Oświatą do wolności!” („Prosvetom ka slobodi!”).

W 1958 roku wprowadzono nowy system szkolnictwa, który szybko stał się obiektem krytyki. Wciąż nie udało się wyeliminować niepożądanych relikwów poprzedniej epoki w oświacie, zwłaszcza zaś w uprzywilejowanym położeniu gimnazjów przy wpisie na wyższe stopnie kształcenia. Uważano też, że wykształcenie nie jest odpowiednio związane z gospodarczymi i społecznymi uwarunkowaniami i że zaniedbano jego ideologiczne podstawy. W roku 1970 rozpoczęto pracę nad reformą szkolnictwa, do której wzywano w dokumencie *Rezolucija o razvijanju vaspitanja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi*. W 1974 roku jugosłowiański system oświaty zyskał zreformowane szkoły średnie; miały wówczas realizować tzw. ukierunkowaną edukację (*usmereno obrazovanje*), ponieważ uczniów starano się zachęcać do kontynuacji nauki na wyższych stopniach edukacji. Dzieliła się ona na dwie fazy: pierwsza – dwuletnia, wspólna, w których treści „ogólnokształcące są oparte na wykładni marksistowskiej, samorządne i socjalistyczne, ideowo ukierunkowane i zintegrowane z pracą w przemyśle”; w drugiej fazie następowało kształcenie specjalistyczne trwające 1–2 lata (*Idejne osnove samoupravnog socijalističkog preobražaja vaspitanja i obrazovanja*, 1974).

W roku 1991, już po rozpadzie Jugosławii, powrócono do systemu z gimnazjami i średnimi szkołami zawodowymi. Jednocześnie zdefiniowano cele kształcenia, którymi były: stworzenie równych warunków edukacji dla wszystkich obywateli, nacisk na rozwój osobisty każdego ucznia, zapewnienie warunków rozwoju oświaty w powiązaniu z naukowo-technicznym, społecznym i kulturalnym rozwojem kraju. Od nauczania przedszkolnego wymaga się, by zapewniło dziecku odpowiedni proces socjalizacji i rozwój osobisty, by

pomogło opanować język ojczysty i przygotowało do szkoły. Nauka w szkole podstawowej jest obowiązkowa od 7. do 15. roku życia i jest bezpłatna; jej cel to zapewnienie uczniowi ogólnego wykształcenia, harmonijnego rozwoju osobowego, a także przygotowanie do dalszych etapów edukacji. Po ukończeniu szkoły podstawowej uczeń ma do wyboru cztero- lub trzyletnią szkołę średnią lub dwuletni kurs przygotowujący do pracy. Gimnazjum jest czteroletnią ogólnokształcącą szkołą średnią, zapewniającą zawodowe przygotowanie z różnych dziedzin (m.in. ekonomii, chemii, geodezji itd.). Najwyższy stopień edukacji to uniwersytet (państwowych jest w Serbii sześć, jeden prywatny).

Istotnym wydarzeniem, które podkreśliło potrzebę przemiany serbskiego szkolnictwa i zmianę myślenia o oświacie, okazał się zorganizowany w 1996 roku (w 150. rocznicę założenia szkoły podstawowej im. Radoje Domanovicia w Kragujevcu) Okrągły Stół „Škola danas – mogući pravci promena”. Wzięło w nim udział 19 profesorów, którzy dyskutowali nad kluczowymi kwestiami dotyczącymi oświaty. Mladen Vilotijević wskazywał na zagrożenie wynikające z faktu, że szkoła – jego zdaniem – stanowi aktualnie „wąskie gardło” i nie spełnia coraz większych edukacyjnych oczekiwań, natomiast Nikola Potkonjak w referacie *Otvorena škola – škola budućnosti* wskazywała na zmiany w systemie kształcenia w kontekście potrzeby otwarcia się na drugiego człowieka, na zmieniający się świat i Europę.

W połowie i pod koniec lat 90. oświata stała się też ważnym punktem w programach serbskich partii politycznych. Serbska Partia Radykalna (Srpska radikalna stranka) sprzeciwiała się seryjnemu „produkowaniu dyplomów”, zwłaszcza w szkolnictwie zawodowym (*Program Srpske radikalne stranke, „Velika Srbija”* 1996, br. 99). Jugosłowiańska Lewica (Jugoslovenska levica) opowiadała się w oświacie za równowagą pomiędzy tradycjonalizmem a innowacyjnością i jej apolitycznością (*Program JUL-a, „Politika”* 1996). Partia Demokratyczna (Demokratska stranka) przestrzegała, że współczesny model szkolnictwa oddala Serbię od Europy (→ Europa) i uniemożliwia uczestnictwo Serbów w europejskiej wspólnocie idei, wiedzy i nauki oraz że serbska szkoła cierpi z powodu nadmiaru teorii i braku praktyki (*Demokratska stranka. Obrazovanje: izborni program*, 1992). Socjaliści zaś (Socijalistička partija Srbije) podnosili w kontekście oświaty postulaty nowoczesności (→ nowoczesność), m.in. potrzebę dostosowania szkoły do szybko zmieniającego się świata, dlatego opowiadali się za wprowadzeniem kształcenia informatycznego jako „alfabetu współczesności” (*azbuka današnjice*) (*Socijalistička partija Srbije, Srbija 2000 – korak u novi vek*, 1996).

W tym też okresie dają o sobie znać dyskusje dotyczące ideologizacji szkoły, czego przejawem był silny „rewizjonizm” w obrębie podręczników do historii (→ historia) i kwestia obecności nauczania religii (→ religia) w szkole. Historycznej reinterpretacji w szkolnych programach patronują niektórzy historycy związani z Serbską Akademią Nauk i Sztuk (Srpska akademija nauka i umetnosti – SANU), np. Milorad Ekmečić (1928–2015) czy Dejan Medaković (1922–2008), którzy okres komunizmu określają jako „zło, o którym trzeba zapomnieć” i symp-

tomatycznie pomijają milczeniem czas od śmierci Josipa Broza Tity (1892–1980) (→ titoizm) do przemian politycznych 2000 roku (nie wymieniając z nazwiska nawet Slobodana Miloševića); rozbudowaniu natomiast ulegają treści dotyczące Serbii średniowiecznej i jedynej pozytywnie wartościowanej tradycji cerkiewnej. W latach 90. toczyły się także ostre dyskusje dotyczące obecności religii w programach nauczania. Jako osobny przedmiot kształcenie w zakresie religii nie funkcjonowało (w przeciwieństwie np. do innych republik post-jugosłowiańskich), choć uczestnicy sympozjum *Škola i religija* w 1992 roku proponowali, by treści religijne wprowadzić do już istniejących przedmiotów (ale bez podkreślania ich charakteru konfesyjnego). Kwestia ta znalazła się w centrum uwagi ponownie w 2000 roku. W nowych politycznych warunkach dyskusję w tym zakresie podjęła Cerkiew, ale również niektórzy politycy, np. Bogoljub Šijaković (ur. 1955), który opowiadał się za nauczaniem religii opartym „na jednej wierze i konkretnym wyznaniu” (*Država, crkva, vjeronauka*, 2001). Na wprowadzenie tego przedmiotu zezwolił premier o liberalnych pogłądach (→ liberalizm) Zoran Đinđić (1952–2003) w 2001 roku po konsultacjach z przedstawicielami wspólnot religijnych (oficjalne zmiany w ustawie o oświacie potwierdziły ten fakt w 2002 roku).

We współczesnej Serbii, dostrzegając ogromne zapóźnienie kraju na polu oświaty w stosunku zwłaszcza do zachodu Europy, system oświatowo-wychowawczy przechodzi gruntowne przewartościowania i reorientacje. Przyjmując powszechnie, że system oświaty jest odpowiedzialny „za konceptualizację obiektywnych indyktorów kulturowej tożsamości, metodologię dydaktyki oraz sposób i treść jej stosowania”, podkreśla się, że powinien on – pośrednio bądź wprost – „skłaniać ucznia do zadawania sobie pytań o to, kim jest, z jaką zbiorowością się identyfikuje, jakie są jego, a jakie obce wartości, które wyznaje” (Z. Abramović, *Kulturni identitet u obrazovanju – između čuvanja i guljenja*, 2012). Instytucje oświatowe, wypełniając swoje liczne i fundamentalne zadania dotyczące kształcenia młodych ludzi, powinny zwracać uwagę na zrównoważenie rozwoju osobistego, narodowościowego i kulturowego uczniów, co można osiągnąć w wyniku rozsądnego i wyważonego wyboru treści kształcenia, jak również wprowadzenia dydaktyczno-metodologicznej kontroli jego jakości; tak pojęty system będzie ukierunkowany na rozwijanie w młodych ludziach tolerancji względem innych kultur. Jednocześnie, mając na uwadze doświadczenia historyczne w tym zakresie (zwłaszcza z okresu Jugosławii czy stanu po jej rozpadzie), teoretycy i reformatorzy serbskiego systemu oświatowego podkreślają, że w procesie rozwijania narodowościowych wartości i narodowej tożsamości – jeśli nie zrozumie się ich społecznego, politycznego czy socjopsychologicznego charakteru – istnieje niebezpieczeństwo, że narodowe szkolnictwo przemieni się w „nacionalistyczną, bezkrytyczną hiperbolizację własnych narodowych wartości, samozadowolenie, samowykluczenie, narodowy romantyzm i negację wartości, praw i swobód innych nacji i narodów” (B. Jovanović, *Uloga škole u razvijanju nacionalnih i proevropskih vrednosti*, 2012). W 2010 roku przyjęto program *Strategija razvoja obrazovanja*, który wywołał

skrajne oceny (podobnie jak analogiczny plan w Chorwacji). Trudność w jego realizacji wynikała przede wszystkim z oporu środowiska uniwersyteckiego (odpowiedzialnego za przygotowanie podręczników i w tym sensie współtworzącego stary system), braku politycznej woli i społecznego porozumienia (jak było w Słowenii).

Idea oświaty, której kształtowanie na przestrzeni najnowszych dziejów Serbii najlepiej obrazuje rozwój samego szkolnictwa, odzwierciedla przemiany, jakie zachodziły w narodzie i kulturze serbskiej. Narodowa emancypacja zapoczątkowana w 1804 roku, ale trwająca właściwie do ostatnich dekad XIX wieku, stworzyła potrzebę elementarnej edukacji szerokich mas społecznych (w dużej mierze za sprawą wielowiekowego zniewolenia niepiśmiennych), rozbudzenia narodowej tożsamości i wykształcenia kadry dla odrodzonej państwowości. W skomplikowanych dla Serbów, jak również dla innych narodów południowo-słowiańskich czasach następnego stulecia (Królestwo SHS, potem Jugosławia) oświata odgrywała ważną ideologicznie rolę w procesie ujednoczania zróżnicowanych etnicznie, kulturowo i religijnie narodów wchodzących w skład wspólnego państwa. Tragiczne konsekwencje rozpadu federacji, powolny i trudny okres ustrojowej i politycznej transformacji Serbii na przełomie XX i XXI wieku nie ominęły także oświaty, wciąż borykającej się z ideologicznymi i nacjonalistycznymi kliszami, ale stopniowo otwierającej się na nowoczesne europejskie wartości.

*Dositej i (srpska) škola. Zbornik radova*, ur. D. Ivanić, Beograd 2011; Jovović R., *Škola u razvoju*, Kragujevac 1998; Potkonjak N.M., *Sistem obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji*, Beograd 1980; *Prosveta, obrazovanje i vaspitanje u Srbiji*, uređ. odbor R. Ničković, Beograd 1971; *Škola kao činilac razvoja nacionalnog i kulturnog identiteta i proevropskih vrednosti: obrazovanje i vaspitanje – tradicija i savremenost*, ur. V. Trifunović, Jagodina 2012.

*Damian Kubik*